

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 4 Sayı: 16 Volume: 4 Issue: 16
Kış 2011 Winter 2011

SON ŞEYHÜLİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ'YE GÖRE DİN-DEVLET-HİLÂFET
İLİŞKİSİ
ACCORDING TO THE LAST ŞEYHÜLİSLAM MUSTAFA SABRİ EFENDİ RELIGION-
STATE-CALIPHATE RELATION

Mehmet NAM*

Özet

Cumhuriyete geçiş sürecinde dinin devletten ayrılması ve hilafetin kaldırılması konusu tartışılmıştır. Dönemin Şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi, bu tartışma ve mücadelenin merkezinde yer almıştır. Toplumun ıslahı için önce devletin ıslah edilmesini savunan Mustafa Sabri, hilafetin kaldırılmasına da şiddetle karşı çıkmıştır. O, bu konuda siyaset ve basın yoluyla mücadele etmiştir. Bu makalede Mustafa Sabri'nin konuyla ilgili görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Sabri Efendi, Şeyhulislam, Hilafet, Halife, Din, Devlet.

Abstract

Separation of religion from the state and abolishing the Caliphate were hotly debated in Turkey during the transition into the Republic. Mustafa Sabri Efendi, the Şeyhülislam of the time, was in the center of this debate. Mustafa Sabri Efendi argued that the state had to reform itself first and this was necessary for the reforms in the society. He completely objected to the idea of abolishing Caliphate, for he did not accept a government without Caliphate. He fought against this abolishment both in politics and in the press. This article focuses on Mustafa Sabri's views in this respect.

Key Words: Mustafa Sabri Efendi, Şeyhülislam, Caliphate, Caliph, Religion, State.

1. Mustafa Sabri Efendi

1869 yılında Tokat'ta doğan Mustafa Sabri Efendi ilk eğitimini Tokat'ta alır. 1890 yılında *ruûs* (hocalık) imtihanını kazanır (Yahya, 1996: 20). 22 yaşında *Fatih Camii Medresesi*'nde hoca olur (Sabri, (Trz): I, 1; Mardin, 1966: II-III, 350; Altınsu, 1972: 254; Kara, 1987: II, 263). 1900 tarihinde, Yıldız Sarayı kütüphanesinde, Sultan II. Abdülhamid'in kitapçılığına tayin edilir (Kara, 1987: 263; Yahya, 1996: 28-29). 1904 yılında tekrar Fatih Camii'ndeki müderrislik vazifesine geri döner (Altınsu, 1972: 254; Kara, 1987: II, 263). Abdülhamid ve meşrutiyet idaresine karşı sert eleştirilerde bulunur. 1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile İttihat ve Terakki Partisi'nden Tokat mebusu olarak meclise girer (Sabri, 3 Teşrin-i sani 1324: 7, 151; Mardin, 1966: I, 154, 513, 517, 521; Mardin, 1966: II-III, 350; Altınsu, 1972: 254). 27 Nisan 1909 tarihinde Şeyhülislamın fetvasıyla II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine destek verir. Bir müddet sonra parti politikalarından rahatsız olarak Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin kurucuları arasında yer alır. İttihat ve Terakki'nin baskıları sonucu, 1913 Babiâli baskısıyla önce Mısır'a oradan da Romanya'ya kaçır. 1918'de Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı ordularının Bükreş'e girmesiyle yakalanıp Türkiye'ye getirilir. Bilecik'e 5 yıl sürgüne gönderilir. Ancak Osmanlı'nın savaşta yenilmesi üzerine İttihatçı liderler ülkeyi terk etmiştir. Mustafa Sabri'nin de mahkûmiyet kararı kalkmıştır. Tekrar İstanbul'a, ilim ve siyaset hayatına geri döner. Yeni kurulan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'ye üye olur (1918) (Mardin, 1966: II-III, 351). 1919 yılında tekrar Tokat'tan milletvekili seçilerek meclise girer (Altınsu, 1972: 255). Damat Ferid Paşa hükümetinde yer alır. 1919'da Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'den ayrılır. Şeyhulislam olarak tayin edilir.¹ Kısa aralıklarla 4 defa bu

* Dr.

¹ Son Şeyhulislam Medeni Mehmet Nuri Efendi'dir. Mustafa Sabri sondan bir önceki Şeyhulislamdır. Ancak halk arasında Mustafa Sabri Efendi son Şeyhulislam olarak bilinir.

makama gelir ve toplam olarak 8 ay 25 gün vazife yapar (Öztuna, 1965: X, 253). Damad Ferid Paşa'nın Sevr Anlaşması ile ilgili görüşmelerde bulunmak amacıyla Paris'e gittiğinde 6 ay sadrazamlığa vekâlet eder (Altınsu, 1972: 256; Mardin, 1966: II-III, 351, İnal, 1982: IV, 1726). Milli Kurtuluş Hareketi'ne karşı sert tavır alır. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması üzerine, ailesi ile birlikte bir daha geriye dönmek üzere İstanbul'dan ayrılır (Şubat 1922). Mısır'a gider. Bir müddet Suudi Arabistan, Lübnan ve Yunanistan'ın Batı Trakya Bölgesi'nde ikamet eder. Özellikle Batı Trakya'da kaldığı esnada *Yarın Gazetesi*'ni çıkarır. Burada yazdığı yazılarda Ankara hükümetini eleştirir. Tekrar Mısır'a döner. Mısır'da kitap ve basın yoluyla mücadelesine devam eder. Burada da gazete köşelerinde tartışmalara katılır. Yurt dışında bulunduğu bu süreçte o, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından alınan bir kararla 150'likler listesine dâhil edilerek vatandaşlıktan çıkartılır (Soysal, 1985: 148). Hayatının son otuz yılını Mısır'da geçiren Mustafa Sabri, 12 Mart 1954 Cuma günü 86 yaşında Kahire'de vefat eder (bkz. Mardin, 1996: II-III, 351; Altınsu, 1972: 258).

2. Giriş

Mustafa Sabri Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçiş sürecinde çok köklü değişikliklerin olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bir din ve siyaset adamıdır. Bu yönüyle, dönemin kilit isimlerinden biridir. Bu sebeple Mustafa Sabri'nin mücadelesi, günümüz açısından siyasal İslâm'ın temel dinamiklerini anlama adına önem arz etmektedir. Görüşlerindeki doğruluk veya yanlışlıktan ziyade, kullandığı argümanlar, mücadele ve söylem tarzı önemlidir. Diğer taraftan hilafetin kaldırılması, din devlet ayrılığı meselesi ve cumhuriyet rejimine muhalefet adına eserlerinde zengin malzemeler bulunmaktadır. Akide ve kelam konusundaki görüşleri ise bugün İlahiyat Fakültelerinde tartışılmaktadır. Bu yönüyle Türkiye ve İslâm dünyasında halen aktüalitesi olan bir şahsiyettir. Geleneksel anlayışı savunduğu için yeni ve orijinal fikirler sunmamıştır. Ancak mevcut bilgileri farklı bir üslup ve mantık prensipleriyle iyi bir sentez yaptığı söylenebilir. Bugün arkasında doğrudan fikirlerini savunan bir kitle veya bir grup meydana getiremeye de ortaya koyduğu muhafazakâr anlayış, genel muhafazakâr anlayışla da örtüştüğü için, fikirlerine ve mücadelesine referans verilmektedir. Hatta Türkiye'deki siyasal İslâmcılıkta onun etkisini azımsamamak gerekir.

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş döneminde yaşanan en büyük tartışma sistem üzerine olmuştur. Hilafetin kaldırılması yani dinin devletten ayrılması konusundaki tartışmaların sonuçları, sadece Türkiye'yi değil bütün bir İslâm dünyasını, hatta Batı'yı da etkilemiştir. Bu makalede Mustafa Sabri'nin din-devlet ilişkisi ve hilafetle ilgili görüşlerini değerlendirmeye çalışacağız.

3. Mustafa Sabri Efendi'ye Göre Din-Devlet İlişkileri

Mustafa Sabri, siyasi fikirlerini *Yarın Gazetesi*, *en-Nekîr alâ Munkîrî'n-Nîmeti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfeti ve'l-Ummeti* (Din, Hilafet ve Ümmetten Nîmeti İnkâr Eden Nankör) ve *Mevkîfu'l-Akl ve'l-İlm ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemîn ve İbâdîhi'l-Mürselîn* (Akıl, İlim ve Âlimin Âlemlerin Rabbi ve Peygamberinin Karşısındaki Konumu) adlı eserlerinde dile getirmiştir. Bu alandaki en temel meselesi, din-devlet ayrılmazlığı konusuna odaklanmıştır. Yıllar boyunca siyasi mücadelesini bu merkezde sürdürmüştür. Ona göre siyasetin tek bir formu geçerlidir. Bu da hükümetin yönetim organlarında şeriatı yerleştirmesinden ibarettir. O, İslâmın tamamen hukuki ve idari bir din olduğuna inanmıştır.

Konuyu özel olarak ele aldığı *en-Nekîr* adlı kitapta, hilafetin yönetim sahnesinden kaldırılması ve yok edilmesinin hedeflendiği üzerinde durulur. Buna yönelik çabalar eleştirilir. Daha sonra *Mevkîfu'l-Akl* adlı eserinin dördüncü cildinin son bölümünü de tamamen bu eleştirilere ayırmıştır.

Mevkîfu'l-Akl adlı eserinde Mustafa Sabri, devlet reisi (halife) tayini konusunu, ulûhiyet ve nübüvvet meselesine bağlamıştır. Çünkü ona göre bu kelâmî bir konudur ve imam tayin etmek vaciptir. Bu da şeriatın uygulanması demektir. Bu yüzden o dini bir devlet modeli seçmenin gerekliliğini, dini temellere dayandırarak detaylıca ele almıştır.

Mustafa Sabri, ümmetin şu anki durumunun, kitaplarının gereğini yapmaktan çok uzak olduğunu hatırlatır. Bu durumda İslâm'ın gereklerini kimin yerine getireceğini sorar. Bu soruyla da o, toplumun ıslah ve salahının ferde değil, devlete ait olduğunun altını çizmektedir. Ancak düşüncesini mantıkî delillerle güçlendirdiği bu girişten sonra Mustafa Sabri burada devletin yapısını da sorgular. O şöyle demektedir:

“Eğer dinin temeli haksız ve böyle kabul ediliyorsa o zaman din ile amel etmek ve ona tutunmak da İslâm ümmeti için doğal bir zorunluluktur. O halde bu ümmeti yöneten hükümetin de din ile amel eden bir hükümet olması gerekmektedir. Ki böylece ümmet dinini daha iyi öğrenip yaşayabilir.” (Sabri, 1998: 53).

Buradan hareketle Mustafa Sabri, devletin din karşısındaki konumunu inceler ve İslâm'ın, bireysel, toplumsal ve siyasal hükümler ihtiva ettiğini belirterek, onun dînî bir hükümet talep ettiğini ve Müslümanların da bu hükümet tarafından yönetilmelerinin zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Çünkü *i'la-yı kelimetullahın* (Allahın adının yüceltilmesinin) garantisi, güçlü ve etkin bir dînî otoritedir. Bu da ancak hükümetin onu elinde bulundurmasıyla mümkündür (Sabri, 1998: 142-143; Sabri, 1991: 135-136).

Bu sebeplerden dolayı o, dinin devletten ayrılma fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Bütün açılardan bunun meşru olmadığını ve İslâm'ın da bunu uygun görmediğini anlatmaya çalışmıştır. Ayrıca bu olayın ümmetin maslahatına da ters düştüğünü ifade etmiştir. Ona göre bu ayırma işi öncelikle halifeliğin kaldırılmasına zemin hazırlamak için yapılmıştır. Bundaki maksadın da sadece din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması olmadığını, bunun dini ortadan kaldırmak için bir tuzak olduğunu savunmuştur. Bu yüzden halktan gelecek tepkiler hesaba katılarak tedrici bir yol izlendiğini belirtmektedir (Sabri, 1998: 85). Bunun için de önce anayasada "*Devletin dini İslâm'dır.*" ibaresinin korunduğuna dikkat çeken Mustafa Sabri, daha sonra bu ibarenin anayasadan da çıkarıldığını işaret etmektedir. Bundaki amacın da devlet yönetiminde İslâm bağından ve İslâmî hükümlerden kurtulma isteği olduğuna parmak basmaktadır. Böylece devlet dinsiz olunca zamanla halkın da dinden uzaklaşacağını ve dinsiz bir neslin yetişeceğini ifade etmektedir (Sabri, (Trz): IV, 281-282).

Bu noktada devletin tüzel bir kişilik olmasından dolayı dini olamayacağını ileri sürenlere de cevap vermektedir. Devletin dininin İslâm olduğunu belirten anayasa maddesinin kaldırılması, devletin dînî durumunun ne olacağı tartışmalarının da önünü açmıştır. Mustafa Sabri tartışmalarda ileri sürülen "*Devlet mefhumunun din ve imanla alâkası yoktur.*" sözüne katılmamaktadır. Mefhuma, fiilin isnat olunamayacağını belirten Mustafa Sabri, insanın yiyip içtiğini, iradesiyle hareket edip, çok işler yaptığını ifade eder. Ancak mahlûk olduğu halde insan mefhumunun elinden bu işlerin hiç birisinin gelmediğinin altını çizerek. Mantık diliyle küllî-i tabip tabir olunan insanın hâriçte vücudu bile yoktur. İşte devlet mefhumunun da tabiatıyla böyle olduğunu, kendisine hiç bir işin isnat edilemeyeceğini teyit eder. Devlet çıktı veya battı denir. Ancak devlet mefhumu hakkında böyle ihtimallerin bile düşünülmemeyeceğini vurgular. Bunu kabul etmekle birlikte, devlet harp yaptı, devlet sulh akdetti, devlet muzaffer oldu, devlet müzakereye girişti, devlet filan teklifi reddetti denildiği zaman, elbette bundan devletin mefhumu kastedilmemektedir. Aynen bunun gibi o, devletin dininden bahsedildiğinde de yine mefhumun kastedilmediğinin altını çizmektedir. Dolayısıyla daha önce devletin dininin İslâm olduğunu söyleyenler, devlet mefhumunda din aramamışlardır. Bunun gibi o, devletin Müslüman olması gerekir dendiğinde de mefhumun kastedilmediğini belirtmektedir. Aynı zamanda Mustafa Sabri anayasaya devletin dilinin Türkçe olduğunun yazıldığına işaret eder. Hâriçte vücudu olmadığından devlet mefhumunun dilinin de olmayacağını, mefhumun konuşamayacağını ifade eder. Bu durumda, o halde dili oluyor da dini neden olmasın diye sormaktadır (Sabri, 27 Nisan 1928: sy. 20, 1, 4). Daha sonra da meseleyi cüz-küll ilişkisi açısından değerlendirir. *Devlet* mefhumunun içinde millet, memleket ve hükümet olduğunu belirtir. Mefhuma önce *millet* dâhil olduğuna göre cüz'ün alâkadar olduğu şeylerle küllün de alâkadar olması gerekir demektir. Yani eğer milletin din ve imanla alâkası varsa, devletin de alâkasının olması gerekir. Çünkü Anayasayı millet yazar, hükümetine yazdırır. Onun için, "*İş bu kanunun icrasına falan Bakanlık memurdur.*" tarzında her kanunun sonunda yazılması adet olan madde, anayasanın sonunda yoktur. Bu da anayasaların sahibi ve denetleyicisinin millet olduğunu gösterir. İşte böylece millet, hürriyet ve din gibi kendi adına önemli olan hususları bu kanuna yazdırır. Onlara riayet edeceğine dair de hükümetten söz alır. Bu açıdan anayasalar milletle hükümet arasında akdedilen bir esas muahedesi, bir sulh anlaşması demektir. Kısaca ona göre anayasada belirtilen devletin dini, aslında milletin dinidir. Onu yürürlükten kaldırmak, milletin dinini yürürlükten kaldırmaktır (Sabri, 11 Mayıs 1928: sy. 21, 1-4).

Mustafa Sabri dinin devletten ayrılmasının dine herhangi bir zararının olmayacağını iddia edenlere de cevap vermiştir. Ona göre İslâm dini ibadet ve kanundur, yürütme ve savunmadır. O, sadece ibadetlerle sınırlı değildir. Devlet ve milletin kanunlar hakkında ihtiyaç duyduğu her şeyi ihtiva etmiştir. Kendine yeterdir. Din ve devletin bir arada oluşu onun kendi yapısı gereğidir. O ayrılığı değil, birliği barındırır (Sabri, (Trz): IV, 295). Dinin siyasetten ayrılması, ahlaki değerlerin kaybına götürür (Sabri, (Trz): I, 11). Dinden ayrılan bir hükümetin yönettiği siyaset, dini de otoritesi altına alır (Sabri, (Trz): IV, 293). Dinle siyasetin ayrılması, dinin toplumdan ayrılmasına denktir. Belki zarar ve tesiri daha şiddetlidir. Çünkü hükümetler, milletler üzerinde tesirli oldukları kadar milletler, hükümetler üzerinde tesirli değildirler. Ancak güçlü olduğunda hükümeti değiştirebilirler. Aciz kaldığı durumda ise hükümet millete istediği gibi tesir eder ve toplumu kendi kanunlarına göre yetiştirir (Sabri, (Trz): IV, 291). Bu bakımdan millet dinli, hükümet dinsiz kalamaz. Bu mümkün değildir (Sabri, 11 Mayıs 1928: 1-4). İslâm kanunlarından kurtulmuş ve dinden uzaklaşmış bir hükümet, şer'i hükümleri uygulamada gevşeklik gösterir. Bu durum da günah

işlemeye müsait fırsatlar doğurur. Devletin dini, ancak siyaset ve diğer işlerinde dinin bir otorite olmasıyla gerçekleşir (Sabri, (Trz): IV, 291). Hükümet, dini kendinden çıkarıp attığında yalnız kendisi kâfir olmaz. Bu küfür, toplumuna da sirayet eder. Çünkü küfre rıza küfürdür (Sabri, (Trz): IV, 286). Ma'rufu emr ve münkeri nehy vazifesi, Müslümanların en birinci ayırıcı sıfatıdır. Bu vazifenin ciddi ve mükemmel bir şekilde yerine getirilebilmesi için, İslâm'ın devlet gücünü elinde bulundurması gerekir. Bundan dolayı İslâm, hükümet ve siyaseti asla ve kat'a elden bırakamaz (Sabri, 25 Mayıs 1928: 2; Sabri, 1992: 183).

4. Mustafa Sabri Efendi'nin Hilafet Anlayışı

Hilafet, İslâm tarihinde büyük iç çekişmelerin konusu olmuştur. Bu tartışmalar da farklı mezheplerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mustafa Sabri bu tarihi süreç ve tartışmalara çok değinmemektedir. Ancak o peygamberî sürece uygun olacak teorik ve ideal bir model inşa etme gayretinde bulunmuştur. Bununla birlikte, bu hilafet modelinin içeriği ve detayları hakkında da pek fazla bir şey söylememektedir. Onun konu hakkındaki söyleminin temeli, hilafetin terk edilmemesinin gerekliliği üzerindeki ısrarıdır. Çünkü o, hilafetle İslâm'ı aynı özün bir parçası görmektedir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse Mustafa Sabri için hilafete muhalefet etmek, İslâm'ın kendisine de muhalefet etmektir. Bundan dolayı o, son dönemde yapılan icraatları, İslâm'ı bitirme projesi olarak değerlendirmiştir. Bu açıdan hilafetle ilgili tartışmaları aktardığı her defasında hilafete muhalif duruşları çok sert üslûplarla tenkit etmiştir. Bunlar arasında da gizli niyetler taşıyarak bazı yerlere çalışmakla suçladığı İzmir Milletvekili Seyyid Bey (v. 1925) ve Mısır'lı âlim Ali Abdurrazık (v. 1966) yer almaktadır. Bununla birlikte İslâm tarihinde hilafet düşüncesine muhalif olan akımların da bulunduğu hatta Osmanlı halifesini kabul etmeyen İslâm ülkelerinin de olduğuna hiç değinmemektedir. Onun ilgilendiği periyot sadece hilafetin kaldırılmaya çalışıldığı son dönemdir.

Mustafa Sabri Efendi hilafeti, sözlük manası itibariyle “başkasının halefi olmak ve yerine geçmek” şeklinde tarif etmektedir. Şer'i manasını da “dini ve dünyevî liderliğe, yani İslâm hükümeti başkanlığına lâyık olarak Hz. Peygamber'e halife olmaktır.” şeklinde izah etmektedir. Bu noktada o, hilâfet sıfatının, Hz. Peygamber'in yoluna uyulduğu nispette gerçekleşeceğini ifade etmektedir (Sabri, 21 Kanunuevvel 1928: 2). Bu seçimden maksadın da adaletin dağıtımı, hakların korunması, Müslümanların saadetinin temini ve şer'i hükümlerin uygulanması olduğunu belirtmektedir (Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, 1990: I, 211). İzmir milletvekili Seyyid Bey de *Hilâfet ve Hâkîmiyet-i Milliye* adlı eserinde hilâfeti, “Müslümanların imamı olan kişi, şer'î hükümlerin uygulanmasında peygamber'e halef olduğu için kendisine halife denmektedir.” şeklinde açıklamaktadır. Hilâfete imamet de dendiğini belirten Seyyid Bey, cemaate namaz kıldırmak manasındaki imametten ayrılması için buna “*İmâmet-i Kübrâ*” ismi verildiğini de ilave etmektedir. Seyyid Bey Hz. Peygamber'in “*Hilâfet benden sonra otuz senedir. Ondan sonra saltanata döner.*” (Tirmizî, *Fiten*, 41, 1983; Ebu Davud, *Sünnet*, 9, (trz); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-Ensar*, 1978: V, h. no: 220, 221) hadisine dayanarak, hilâfetin yalnız Hulefa-i Raşidin dönemi için mümkün olduğunu bildirmektedir (Seyyid Bey, 1338: 6-7). Bunların yanında tamamen radikal bir görüş bildiren Mısır'lı çağdaş yazarlardan Ali Abdurrazık ise İslâm'da hilafetin olmadığını, Kur'an'da böyle bir kurumdan bahsedilmediğini, bu konuda hadislerden de delil getirilemeyeceğini iddia ederek çok büyük bir tartışma başlatmıştır.

Mustafa Sabri'ye göre hilafet kavramı Kur'an'da açıkça geçmese de birçok ayet ve hadiste ona atıf yapılmaktadır. Bundan dolayı hilafet sonradan ortaya çıkmış siyasi bir model değildir. O, İslâm'ın kendi özüne bağlı bir sistemdir. Bu fikir Mustafa Sabri'nin bütün siyasi mücadelesini, üzerine bina ettiği temel görüştür. Bunun için o, aşağıdaki ayet ve hadisleri kendisine delil olarak kullanır:

- “*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine (idarecilere) de itaat edin.*” (4. Nisa, 59).

- “*Halbûki onu Resul'e veya aralarından yetki sahibi kimselere (ulü'l-emr'e) götürselerdi, onların arasından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi.*” (4. Nisa, 83).

“*Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın.*” (8. Enfâl, 60).

“*İmamlar Kureyş'tendir.*” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1995: X, h. no: 12247; XI, h. no: 12835; XV, h. no: 19665, 183; IV, h. no: 421).

“*Her kim de boynunda (devlete bir bağlılık) biatı olmayarak ölürse cahiliye ölümü ile ölür.*” (Müslim, *İmare*, 1982. 33, h. no: 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (1995): XIII, h. no: 16819).

“Benden sonra Ebu Bekir ve Ömer’e iktida ediniz.” (Tirmizi, *Menâkıb*, 16; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1995: XVI, h. no: 23138).

a. Hilafetin Kaldırılması Meselesine Bakışı

Mustafa Sabri hilâfetin kaldırılmasının, Müslümanlığa verilebilecek en büyük zarar olduğunu vurgulamaktadır. Hilâfetin gerekliliğinde hiç bir şüphe ve tereddüdü kabul etmemektedir. Çünkü ona göre, Peygamber’i hakkıyla temsil edecek bir kişi ister bulunsun ister bulunmasın, İslâm hükümetinin bulunacak olması ve bu hükümet başkanının da Peygamber’in yolundan gidecek olması, hilâfetin lüzumundaki şüpheleri kaldırmaktadır. Bu durumda ona göre eğer hilâfete ehil adam yoksa hükümet başkanlığına da ehil adam yok demektir. Hükümet ve hükümet başkanlığı da boş bırakılmayacağına göre, mümkün merteye ehil birisinin bulunması gerekmektedir. Çünkü şer’î hükümler tatil edilemez. Netice olarak Müslümanlar için hükümet ne kadar gerekliyse hilâfet de o kadar gereklidir.

Bu açıdan Ankara hükümetinin hilâfeti ilga etmesine bir anlam veremeyen Mustafa Sabri, Mansura kadısı *Ali Abdurrâzık*, Mecelle komisyonu eski reisi ve İzmir mebusu *Seyyid Bey*, Kaside-i Bürde’ye nazire söyleyen Mısır’lı şair *Şevki* ve Sebülü’r-Reşad yazarlarından *Ömer Rıza* gibi Müslümanlık davasında bulunan kimselerin, hilâfetin kaldırılmasını desteklemelerini de anlayamadığını belirtmektedir.

Bunların yanında o hilâfet sisteminin de mükemmel olmadığını, ictihad ve ihtilâfa müsait bazı ince noktalarının bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak bunun yolunun ortadan kaldırmak olmayıp ıslah ve tadil olabileceğinin altını çizmektedir (Sabri, 1992: 73). Ancak böyle yapılmayıp hilâfetin işe yaramaz bir halde bırakılarak Abdülmecid Efendi’ye verilmesinin arkasında, şer’î hükümlere tâbi olmak istenmediği anlamını çıkarmaktadır. Bu açıdan o, hilafetin kaldırılma gerekçelerini şöyle sıralamaktadır: 1- *Hükümetin, Resulullah’ın hükümetine niyabet etmesini istememek.* 2- *Dinî hükümlerin sorumluluk ve gereklerinden kaçmak.* Dolayısıyla din ve dünyayı tamamen ayırmak istemektir. Bu da ona göre İslâm’ın bu asırda kıymetinin olmayacağını söylemekten farklı bir şey değildir (Sabri, 13 Teşrinievvel 1928: 2).

Mustafa Sabri konu hakkındaki değerlendirmelerini gazete haberlerine ve duyumlara göre yapmaktadır. Bu konuda adliye vekili Mahmut Es’at Bey’in, Temyiz Mahkemesi’nde yaptığı konuşmayı sözlerine delil olarak sunmaktadır. Mahmut Es’at Bey konuşmasında şöyle demiştir:

“*Hükkam-ı Kiram!... Muasır medeniyet içinde Türk milletinin mukadderatını, ortaçağa ait esaslara, bütün açık hakikatlere rağmen özel bir kasıtle veya şuursuz bir inatla bağlı kılmağ davası, tarihin suçlar diye kaydetmeye hak kazandığı bir faciadır. Bugün inkılâp, dönmeyen kat’î kararları ile bu kanlı cephenin sahne olduğu 13 asrı tekmil saçmalıkları ile baş aşağı etmiş bulunuyor.*” (Vakit, 20.06.1926) (Sabri, 12 Kanunuevvel 1928: 2; Sabri, 4 Kanunusani 1929: 2).

Oysaki Mustafa Sabri’ye göre hilafet ve hükümetin birbirinden ayrılması, her iki müessesenin meşruiyetlerini yitirmesine sebep olacaktır. Ona göre hilafet, yönetim gücünden soyutlanırsa İslâmî anlamını yitirir. Çünkü Hilafet düzeni, *Meşrutiyet* ve *Monarşi* gibi müstakil bir hükümet şeklidir. Meşrutî bir hükümet nasıl meşrutiyetten soyutlandığı zaman anlamını yitirirse, hilafete dayanan bir hükümet de hilafetten soyutlandığı zaman anlamını yitirecektir. Hilafet nizamına dayalı bir hükümet, İslâm dinine bağlıdır. Hükümetin, hilafete sahip olması demek, Resulullah’ın hükümetine niyabet (vekalet) etmesi ve İslâm dininin hükümlerine bağlı kalması demektir. Bu noktada o en sert değerlendirmesini şöyle yapar: Hükümet, yöneten ve idare eden gücü temsil ettiği gibi, hilafet de o gücün, yani hükümetin niteliğini belirler. O, hükümetin, dinî bir hükümet olduğunu ifade eder. Öyleyse hükümeti hilafetten, ayırmak onu dinden ayırmak demektir. Zira hilafet ve hükümetin birbirinden ayrılması neticesinde, hilafetin tek bir niteliği kalıyor. O da dinî olması. Hükümet etme yetkisi Millet Meclisi’ne intikal ettirilirken, İslâm şeriatının uygulanması da, yetki ve sorumlulukları elinden alınan göstermelik halifeye bırakılmıştır. Bu şekilde de şeriatın uygulanması fiilen engellenmiştir. Hilâfeti hükümetten ayırmak, hükümeti dinden ayırmayı netice verecektir. Şer’î hükümlerin hükümet üzerindeki hakkını engellemek de, hükümet tarafından şeriatın emir ve yasaklarını tanımama ve tanıttırmamayı doğuracaktır.

Din ve dünya işlerinde Peygamber’e vekâletten ibaret olan hilâfetin, önce hükümetten ayrılması daha sonra da kaldırılması Mustafa Sabri’ye göre lâikliğe giden yoldaki ilk adımlardır (Sabri, 7 Kanunuevvel 1928: 2). Hilafetin saltanattan ayrılmaya çalışıldığı ilk dönemlerde hilafet makamının kaldırılmadığı tezi işlenmiştir. Seyyid Bey’in de savunduğu gibi bu makama ait görevlerin millet meclisine devredildiği

belirtmiştir. Bunu savunanlar, haklılıklarını üç noktada göstermek isterler. 1. Görevler, halifenin değil ümmetin, dolayısıyla hilafetindir. 2. Günümüzde hilafet makamının gerektirdiği şartlara sahip ve bunları yerine getirecek kimse yoktur. 3. Hiçbir padişah, Kureyş şartını haiz olmadığından Osmanlılarda da hilafet gerçek değil göstermelikti.

Konuyla ilgili olarak Celal Nuri de şunları söylemektedir:

“Halifenin değil, hilafetin bazı görevleri vardır. Muteber kitapların beyan ettiği gibi, bu görevler halifenin değil, ümmetindir. Zira kitaplarda fertler hakkında herhangi bir nass yoktur. Ulü'l-emr kelimesi çoğul sigasıyla. Biz Türkler Emevî ve Abbasî'lerin izlerinden gitmek zorunda değiliz...” (Sabri, 1998: 100).

Yine Siirt Mebusu Halil Hulki ve Muş Mebusu İlyas Sami Efendiler de, temsildeki yetersizliği ileri sürerek şöyle demişlerdir:

“Günümüzde, Raşid Halifeler dönemi kıyaslanamaz. Onlardan her biri, hilafet makamına ehil kimselerdi. Bu makamın gerektirdiği tüm şart ve niteliklere sahiptiler. Halkı şûra ve adaletle yönetirler, zulüm ve istibdattan kaçınırlardı. Günümüzde ise hilafet makamının gerektirdiği şartları haiz kimse olmadığı gibi, bu makamın gereklerini hakkıyla yerine getirecek kimse de yoktur.” (Sabri, 1998: 101).

b. Hilafetin Meclise Aktarılması Görüşüne Bakışı

Bu noktada Mustafa Sabri de, hilafet düzeninin, hükümet çeşitlerinden bir çeşit olduğunu ifade eder. Adı veya şekli ne olursa olsun, hükmetme makamında bulunan otoritenin, Resulullah'ın hükümetine niyabet (vekalet) etmesi onun için yeterlidir (Sabri, 1998: 97). Bu açıdan hilafete ait vazifelerin meclise aktarılmasına karşı değildir. Meclisin bir şahsı manevî olarak hilafet makamı olabileceğini kabul etmektedir. Ancak o hilafet ve devlet işlerini birbirinden ayırmanın gereği olmadığına dikkat çekmektedir. Mustafa Sabri'ye göre eğer görevler ümmete aitse, ümmet de bu görevleri, seçmiş olduğu Millet Meclisi'ne devretmişse, bu durumda Meclisin bizzat şahsı manevî olarak halife olması gerekmektedir. Bu takdirde o, Abdülmecid'in halife olarak atanmasının bir anlamı olmadığını belirtmektedir (Sabri, 1998: 101, 102).

Günümüzde bu işe ehil kimsenin bulunmayacağı ve Osmanlıların hilafetinin de göstermelik olduğu iddiasına da değinen Mustafa Sabri arada çok büyük farkın olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre, birinde tüm şartlara sahip olunmamasına rağmen, hilafete verilen önem vardır. Bu değerden dolayı da onu elde etmek için can atılmıştır. Diğerinde ise hilafet, atılması gereken bir yük olarak görülmüştür. Ayrıca Osmanlıların hilafete layık olmadıkları iddiasının da doğru olmadığını, bundan maksadın halkın zihnini bulandırmak olduğunu savunmaktadır (Sabri, 1991: 101-103; Sabri, 1998, 102).

Mustafa Sabri'ye göre Mısır âlimlerinin hilafetin kaldırılmasına destek vermeleri, yanlış bilgilere dayanmalarından kaynaklanmıştır. Dolayısıyla onlar konuyu halifenin yetkilerini Meclis'e devretmesi şeklinde algılayarak, yanlış kıyaslamalar yapmışlardır. Mısırlılara göre *“Durum, aynen anayasal krallık (meşrutiyet) uygulayan rejimlerde olduğu gibidir. Bu sistemlerde, halife, icra yetkisini Bakanlar Kuruluna devreder. İcra ise hükümet ve yönetim demektir. O halde, meşrutiyeti nasıl meşru kabul ediyorsak, Kemalistlerin hilafet ve yönetimi ayırmalarını da kabul etmek, meşru görmek zorundayız.”* (Sabri, 13 Teşrinievvel 1928: 2). Mustafa Sabri ise buna itiraz etmektedir. Meşrutî sistemlerde, halifenin, icra yetkisini vekaleten Bakanlar kuruluna devrettiğini, icra asliyetini ise kendilerinde muhafaza ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla halifenin tüm yetkileri elinden alınmış değildir. Orada halife, Sadrazam, Şeyhülislam ve diğer Bakanlarını seçer veya azlederdi. Parlatonun Bakanları denetlemesi ve gerektiğinde güvensizlik oyu vererek düşürmesi de, halifenin onlar üzerindeki otoritesini gidermezdi. Halife, anayasa gereği parlatonoyu feshetme yetkisine sahipti. Dilediği an da bu yetkisini kullanabilirdi. Ancak burada yapılan icraatta ise, halifenin tüm bu yetkileri Millet Meclisi'ne devredilmiştir. Meclis, vekil değil asil konumuna getirilmiştir. Halife ise göstermelik olmaktan başka bir anlam ifade etmemektedir (Sabri, 1998: 101).

Bu noktada Abdülmecid'in hilafetine de değinen Mustafa Sabri, pazarlıkla yapılan böyle bir hükümeteşiz hilafeti kabul etmemektedir. Çünkü Abdülmecid Efendi, tayin olunmuş ve hükümeti elinden alınmıştır. Ona göre Abdülmecid hükümeteşiz bir niyabete sahiptir. Bu durumda bütün, parçasından yoksundur. Bu da imkânsızdır. Zira hilafet, hükümet ve niyabetten ibarettir. Ona göre, artık hilafet makamının bütün yetkileri elinden alınmıştır. İslâm âlemi de bu duruma ses çıkarmamış, razı olmuştur. Bu durumda hiç bir işi, vazifesi ve hükmü olmayan halifenin, İstanbul'da oturması ile dışarıda oturması arasında önemli bir fark kalmamıştır. Dolayısıyla o, Abdülmecid Efendi'nin aslında İstanbul'dan

çıkartılırken değil, hükümete hilafeti kabul ettiği gün azlolunduğunu belirtmektedir. Ancak Abdülmecid Efendi bunu bir buçuk sene sonra anlamıştır (Sabri, 1998: 86).

Bununla birlikte Mustafa Sabri, Abdülmecid'in hilafetine veya şahsına karşı değildir. Onun, hilafetin yetki ve sorumluluklarından tecrit edilmesini kabul etmesine itiraz etmektedir. Hilafetin, devleti yönetme yetkisinden taviz vermesine karşı çıkmaktadır. Ankara hükümetini de bundan dolayı eleştirmektedir. Onlar geleneği bozmayarak VI. Mehmed Vahdeddin'den sonra Osmanlı geleneğine göre Abdülmecid'i hilafete atamışlardı. Oysaki bunun yerine Osmanlıdan değil de başka birisini hilafete seçselerdi, yalnız hilafetin yetki ve sorumluluklarına dokunmasalardı, buna da hiçbir itirazının olmayacağını belirtmektedir (Sabri, 23 Teşrinisani 1928: 2; Sabri, 7 Kanunuevvel 1928: 2). Ancak o, meselenin halife olmayıp hilafet olduğuna vurgu yapar. Aksi takdirde ona göre istemedikleri halife azledilir, yerine yenisini geçirirlerdi. Yine bazıların iddia ettiği gibi meselenin, halifenin ümmet ve devlet çıkarları aleyhindeki davranışlarını engellemek de olmadığını belirten Mustafa Sabri, aynı ihtimalin Meclis için de geçerli olduğunu ifade etmektedir.

Sonuç

Görüldüğü gibi hilafetin kaldırılması ve dinin devletten ayrılması konularına Mustafa Sabri çok sert tepki göstermiştir. Bu konu onun siyasi mücadelesinin merkezini oluşturmuştur. Özetle ona göre hilafet Peygamberin vekilidir. Devlet başkanı Peygamber döneminde olduğu gibi dinin emirlerine uyarak devleti yönetmelidir. Bu yüzden din devletten ayrılamaz. Burada Mustafa Sabri'nin yukarıdan aşağıya (devletten halka) inen bir siyaset anlayışı vardır. Yani önce devlet ıslah edilmelidir ki o da halkı ıslah etsin. Çünkü devlet güç sahibidir. Halka bu sayede istediği eğitimi verebilir ve onu Müslümanlaştırabilir. Ancak Mustafa Sabri bu anlayışıyla hilafetle İslâmı özdeşleştirmiştir. Hilafetten başka bir alternatif sunmadığı gibi hilafetin kalkmasıyla dinin de devletten kalkacağını ifade etmektedir. Abdülmecid'in hilafetinin geçerli olmadığını belirtmesi de bu yüzdendir. Çünkü o saltanattan feragat etmiş ve sadece halife olmakla yetinmiştir. Oysaki Mustafa Sabri'ye göre hilafetsiz hükümet olmaz.

Mustafa Sabri daha en başta İttihatçılardan itibaren hilafetin, dolayısıyla da dini hayatın ortadan kaldırılacağına dair kendini şartlandırmıştır. Netice itibarıyla attıkları her adımı bu niyete bağlamaktadır. Bunun yanında yapıcı bir yol izlediği veya farklı alternatifler ortaya koyduğu da göze çarpmamaktadır. Yani dini ve siyasi alanda yenilenme, yeni alternatifler ortaya koyma adına ileri sürdüğü tezler yoktur. Klasik muhafazakârlık anlayışıyla mevcudu koruma çabası vardır. Oysaki eski halin artık muhal (imkânsız) olduğunu görememektedir. Gelişen dünyada sistemlerin değiştiğini, Türkiye'nin de bu istikamette yol aldığını görememiştir. Bu geniş alan körlüğünden dolayı da böyle bir sistem değişikliğinde Müslümanca yaşama nasıl olmalıdır sorusuna cevap aramamıştır. Cevap aramamasında da bakışını körelten bir kaygı hâkimdir. Bu kaygı da *İslâmın ortadan kaldırılması endişesidir*. Bunun da sebebi, onun bir çöküş döneminde yaşamış olmasıdır. Zira böyle zamanlarda toplumlar bir mehdi, bir kurtarıcı beklerler. Mustafa Sabri de âdeta hilafeti bir mehdi gibi görmektedir. O, aslına uygun bir şekilde uygulanırsa tekrar İslâm toplumunu kurtuluşa erdirecektir. Fakat bütün bunların tersine onun kaldırılmasına yönelik çabaları sezince ondaki karamsarlık daha da artmaktadır. Mustafa Sabri âdeta yeniçeri anlayışıyla din elden gidiyor diye çılgın atmaktadır. Bu ruh haliyle her faaliyete bu gözle bakmaktadır. Dolayısıyla bu tür gayretler içinde olan herkesi de İslâm düşmanı olarak değerlendirmektedir. Çünkü asırlar boyunca sürmüş olan bir sistem çökmektedir. Hilafet elden gitmektedir. 150'likler hakkında çıkan genel af dolayısıyla Türkiye'ye dönebileceği kendisine bildirildiğinde, Türkiye'de İslâmî yönetimin ortadan kaldırıldığını ileri sürerek affı kabul etmemiş ve Türkiye'ye dönmemiştir. Onun bu tavrı da konuya bakışını net ve bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Seyyid Bey veya Ali Abdurrazık başka alternatiflerin de olabileceğini ifade ederken o, bu alternatiflerden bahsetmemektedir.

Burada Mustafa Sabri'nin bu ve benzeri tutumlarını incelerken şuna da dikkat etmek gerekir. O, bu noktada gelişen olaylarda, dînî açıdan kendisini âdeta sorumlu olarak görmektedir. Onu diğer İslâmcılardan ayıran, bir şekilde hilafeti savunma konusunda bu kadar şiddetli tepki göstermesine sebep olan husus, belki de onun böyle kritik bir dönemde Şeyhülislâm olmasıdır. O, Osmanlı devletinin *son Şeyhülislâmıydı*. Dînî otoritenin en üst makamında bulunmuştu. İttihât ve Terakkiden başlayarak İslâm'ın yönetimde devre dışı bırakılma çabaları ve neticede hilafetin kaldırılmasına kadar gelişen süreçte, olayları bu dini duyarlılıkla izledi. Dolayısıyla ona göre Hilafet, İslâmî sistemi ve yaşantıyı devam ettirmeye vesile olan bir amaç konumundaydı.

Oysaki hilafet amaç değildir. O, Müslümanların dinlerini rahatça yaşabilmelerini sağlamak amacıyla müesses hale getirilen bir araçtır. Aynı şekilde yine Müslümanların dinlerini yaşamalarına imkan tanıyan başka bir sistem de İslâm'a uygun bir sistem olabilir. Fakat o Cumhuriyet rejiminin İslâm'la örtüşmediğine inanmaktadır. Bugün birçoklarınınca dillendirilen İslâm'ın bir sistem teklif etmediğini, Kur'an'da devlet kurmakla ilgili bir hükmün olmadığını, Müslümanların böyle bir sorumluluklarının bulunmadığını hiç değerlendirmemiştir. Oysaki dört halife dönemine dahi bakıldığında her birinin değişik yol ve yöntemlerle işbaşına geldiği, dolayısıyla farklı hükümet şekillerinin de olabileceği düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- ALTINSU, Abdulkadir (1972). *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- ARSLAN, Hüseyin (1999). *Seyyid Bey ve Mustafa Sabri'ye Göre Hilafet Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beyanü'l-Hak Gazetesi*.
- CİN, Halil ve AKGÜNDÜZ, Ahmet (1990). *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- EBU DAVUD, *Sünen* (trz). İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye.
- HANBEL, Ahmed b. (1995). *Müsned*, Kahire: Daru'l-Hadis.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal (1982). *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KARA, İsmail, (1987). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Risale Yayınları.
- KAVSİ, Müferrih b. Süleyman el- (1997). *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve Mevkifuhû mine'l-Fikri'l-Vafid*, Riyad: Merkezi'l-Melik Faysal lil-Buhûsi ve'd-Dirasâti'l-İslâmiyye.
- KAYA, Kemal (1996). *Mustafa Sabri Efendi Hayatı ve Siyasi Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- MARDİN, Ebu'l-Ula (1966). *Huzur Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- MÜSLİM, (1982). *Sahih*, Beyrut: İhyâu't-Turâsi'l-Arabî.
- ÖZTUNA, Yılmaz (1965). *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul: Hayat Yayınları.
- SABRİ, Mustafa (1991). *en-Nekir alâ Munkiri'n-Ni'meti mine'd-Dîni ve'l-Hilâfati ve'l-Ummeti*, Beyrut: Dâru'l-Kâdirî.
- SABRİ, Mustafa (1992). *Hilafet ve Kemalizm*, Yayına Hazırlayan, Sadık Albayrak, İstanbul: Araştırma Yayınları
- SABRİ, Mustafa (1998). *Hilafetin İlgasının Arkaplanı*, Çeviren: Oktay Yılmaz, İstanbul: İnsan Yayınları.
- SABRİ, Mustafa (trz). *Mevkifu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlim min Rabbi'l-Âlemin ve İbâdihî'l-Mürselin*, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî.
- SABRİ, Mustafa, (11 Mayıs 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 21, s. 1-4.
- SABRİ, Mustafa, (12 Aralık 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 35, s. 2.
- SABRİ, Mustafa, (13 Ekim 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 30, s. 2.
- SABRİ, Mustafa, (21 Aralık 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 35, s. 2.
- SABRİ, Mustafa, (23 Kasım 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 33, s. 2.
- SABRİ, Mustafa, (25 Mayıs 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 22, s. 2.
- SABRİ, Mustafa, (27 Nisan 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 20, s. 1, 4.
- SABRİ, Mustafa, (4 Ocak 1929). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 36, s. 2.
- SABRİ, Mustafa, (7 Aralık 1928). "İslâm'da İmâmet-i Kübrâ Yani Hilafet-i Muazzama-i İslamiye" *Yarın Gazetesi*, İskeçe (Xhanti). S. 34, s. 2.
- SEYYİD BEY (1338). *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye*, Ankara: Matbuat ve İstihbarat Matbaası.
- SOYSAL, İlhami (1985). *Yüzellikler*, İstanbul: Gür Yayınları.
- TİRMİZİ, (1983). *Sünen*, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- YAHYA, Tevfik İslam (1996). *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, Kahire: Mektebu Elbâ Press.